

MARZANNA JAGIEŁŁO

prof. dr hab. arch.
 Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej
 e-mail: marzanna.jagiello@pwr.edu.pl

WOJCIECH BRZEZOWSKI

dr hab. arch.
 emeryt. prof. Politechniki Wrocławskiej
 e-mail: wojciech.brzezowski@pwr.edu.pl

ZESPOŁY KALWARYJNE Z TERENU ŚLĄSKA I DAWNEGO HRABSTWA KŁODZKIEGO ORAZ ICH WALORY KRAJOBRAZOWE

CALVARY COMPLEXES FROM SILESIA AND FORMER KŁODZKO COUNTY AND THEIR LANDSCAPE VALUES

STRESZCZENIE

Szczególnego rodzaju założeniami, których funkcjonowanie powiązane z krajobrazem były sanktuaria kalwaryjne. Począwszy od lat 70. XVII stulecia na Śląsku oraz w Hrabstwie Kłodzkim powstała spora, choć trudna dzisiaj do precyzyjnego oszacowania, liczba kalwarii opartych na jednym z dwóch podstawowych modeli: Sacro Monte (m.in. Góra Świętej Anny, Wambierzyce, Bardo) oraz linearnego (Krzeszów, Brzeg Dolny, Góra, Rudy, Trzebnica). Dziś, wobec osłabienia znaczenia religijnego, coraz częściej stanowią one cele spacerów i turystycznych wędrówek.

Słowa kluczowe: kalwarie, ogrody, *sacrum*

ABSTRACT

Calvary sanctuaries were unique complexes whose functioning was connected with landscape. Beginning in the '70s of the XVIIth century, a large number of calvary complexes was created in Silesia and the County of Kladzko. They were based on one of two basic models – Sacri Monti (among others Góra Świętej Anny, Wambierzyce, Bardo) and linear (Krzeszów, Brzeg Dolny, Góra, Rudy, Trzebnica).

Keywords: calvary, gardens, *sacrum*

1. WSTĘP

Proponując ten temat autorzy mają świadomość wchodzenia na ziemię w znacznym stopniu rozpoznaną. Kalwariami w Polsce zajmowała się prof. Anna Mitkowska.¹ Założeniom kalwaryjnym austriackim, ale przedstawionym na szerokim europej-

skim tle, poświęcona została także dysertacja dr. Jacka Chrząszczewskiego². Zajmowano się także niektórymi kalwariami na Śląsku³.

¹ Anna Mitkowska, *Polskie kalwarie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2003.

² Jacek Chrząszczewski, *Kalwarie austriackie XVII i XVIII w.*, praca doktorska wykonana pod kier. prof. Anny Mitkowskiej, Politechnika Krakowska, Kraków 2014.

³ Pozycje literaturowe dotyczące omawianych w tekście kalwarii podane zostały w przypisach, w miejscach poświęconych prezentacji poszczególnych zespołów.

Referatem tym chcemy dorzucić niewielki kamyczek do tej wiedzy, odnoszący się do kalwarii, które powstały na ternie Śląska w czasach, kiedy należał on najpierw do Monarchii Habsburskiej (do 1741 r.) a następnie Królestwa Prus, co powoduje, że jako teren swoiście „pograniczny” w nieco „pograniczny” właśnie sposób traktowany jest on w wielu opracowaniach, także tych dot. założeń kalwaryjnych⁴.

2. CHARAKTERYSTYKA PRZEDMIOTU BADAŃ

Sanktuaria kalwaryjne stanowiły szczególnego rodzaju założenia, których funkcjonowanie w wielu przypadkach, szczególnie w okresie baroku, związane z krajobrazem oraz kształtowaniem zieleni⁵. Ogrywały one ważną rolę w działalności kontrreformacyjnej Kościoła katolickiego, a ich nazwa pochodziła od łacińskiego tłumaczenia (*calvaria*) aramejskiego słowa *golgota* znaczącego „miejsce czaszki”.

Były to zespoły kaplic i niewielkich zazwyczaj kościołów, które wyobrażały stacje Męki Pańskiej. Wznoszono je jako symboliczne ekwiwalenty niedostępnego w zasadzie od 1244 r. dla chrześcijan Świętego Miasta⁶. Aby zwiększyć ich podobieństwo do Jerozolimy, kalwarie zakładano zazwyczaj na wzgórzach. Ich znaczenie w uzyskiwaniu odpustów, które decyzją papieży nadawano od XV w., było zbliżone do wizyty w Świętym Mieście.

Mimo, iż pierwsza kalwaria powstała w Hiszpanii⁷, a cała spora grupa na terenie cesarstwa niemieckiego⁸, za ojczyznę tego typu zespołów uważa

się powszechnie Włochy, gdzie pod koniec XV w. założono najświetniejsze zespoły kalwaryjne należące do grupy określanej *Sacri Monti* (m.in. Varallo, San Vivaldo)⁹. Tworzono tam „Nowe Jerozolimy”¹⁰, oddzielając je – jak tę prawdziwą – murem od otoczenia¹¹. Ważne zmiany w rozplanowaniu kalwarii wprowadzono na fali kontrreformacji, po soborze trydenckim (1545–1563), kiedy pojawił się typ półotwarty, zrealizowany po raz pierwszy w latach 1565–1568 w Varallo, a polegający na podzieleniu kalwarii na dwie strefy: kaplic pnących się po stoku góry oraz dominującej nad nimi i całą okolicą „Jerozolimy” usadowionej na szczycie. Rozpropagowany poprzez manuskrypt pozostawiony przez projektanta tego zespołu kalwaryjnego – Galeazza Alessiego¹² – stał się typ półotwarty wzorem dla wielu założeń, do których w 2. poł. XVI w. włączono bogaty program plastyczny, wypełniając wnętrza kaplic rzeźbami i obrazami. Tym sposobem pierwotna idea kalwarii mającej stanowić „Nową Jerozolimę” ustąpiła funkcji dydaktycznej, wyrażonej w kategoriach *Biblia pauperum*¹³.

Kluczowy wpływ na zredagowanie reguł, które precyzowały kompozycję zespołów kalwaryjnych, miały opisy Ziemi Świętej z 1584 r. zamieszczone w pracy Christiana Kruika van Adrichema¹⁴, zwanego w Polsce Andrychomiuszem. Na planie Jerozolimy zazaczył on wszystkie miejsca zwią-

dawnych i współczesnych kalwarii w Archidiecezji Wrocławskiej i Diecezji Świdnickiej, praca doktorska wykonana pod kierunkiem ks. bpa. Prof. Andrzeja Siemienińskiego, [mps], 2006, Papieski Fakultet Teologiczny we Wrocławiu, s. 54; Ernst-Heinz Lemper, *Kaplica Świętego Krzyża i Święty Grób w Görlitz. Przyczynek do symboliki architektury i ikonologii późnego średniowiecza*, „Roczniki Sztuki Śląskiej” 1965, t. 3, s. 103–128.

⁴ Część śląskich kalwarii zaprezentowana została przez autorów niniejszego artykułu w książce: „Ogrody na Śląsku. Cz. 2. Barok”, Wrocław 2017.

⁵ Umieszczenie kalwarii pośród ogrodów uzasadniają dwa zasadnicze powody. Mamy bowiem w ich przypadku do czynienia z krajobrazem komponowanym, ale także z „nowym rajem”, o czym szerzej na kolejnych stronach tej części pracy.

⁶ Data ta kończy epokę wypraw krzyżowych kierowanych do Ziemi Świętej. W 1260 r. Jerozolima przeszła pod władzę egipskich mameluków. Od tej pory dostęp do miasta był dla chrześcijan niebezpieczny, utrudniony, a najczęściej niemożliwy.

⁷ Za najstarszą europejską kalwarię uważa się powstałą w latach 1405–1420 przy klasztorze Santo Domingo de Escalaceli położonym koło Kordoby z inicjatywy dominikana Álvaro Lópeza de Córdoba y Carrilli (Ojca Alvaro). Za: http://cordobapedia.wikanda.es/wiki/San_%C3%81lvaro_de_%C3%B3rdoba [data dostępu: 18.03.2015].

⁸ Pod koniec XV w. powstały liczne siedmiostacyjne drogi kalwaryjne w miastach niemieckich, m.in. w: Fuldzie, Norymberdze, Bambergu i Fryburgu. Słynny był także zespół trzech kaplic w Zgorzelcu/Görlitz (Kaplica Św. Krzyża, Św. Grobu i kaplica Namaszczenia). Ks. Aleksander Radecki, *Aspekt pasyjnej pobożności ludowej na przykładzie*

⁹ Zespoły kalwaryjne (w liczbie dziewięciu) z terenu Piemontu i Lombardii. Powstawały one w okresie od 1486 (Varallo) do 1712 r. (Valperga). W 2003 r. wpisano je na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. A. Mitkowska, op. cit., s. 89.

¹⁰ Pojęcie Nowej Jerozolimy pojawia się w Apokalipsie św. Jana, gdzie rozumiana jest ona jako „nowy raj”. W przypadku kalwarii chodzi o symboliczne przeniesienie „ziemskiego” Świętego Miasta, a właściwie jego fragmentu związanego z Drogą Męki Pańskiej. Z tej przyczyny w kalwariach często nawiązywano do układu topograficznego i zarazem krajobrazowego Jerozolimy. Sięgano także do innych palestyńskich miejsc świętych: Synaju, Góry Przemienienia, Doliny Jozafata. Z czasem dołączyły do nich miejsca związane z życiem Marii, z których utworzono tzw. Dróżki Matki Bożej. Jerzy Józef Kopeć, *Kalwaria* [w:] E. Gigilewicz (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, s. 414.

¹¹ Ibidem, s. 68.

¹² Galeazzo Alessi, *Libro dei Misteri*, [b.m.] 1565–1569.

¹³ Jacek Chrzęszczewski, op. cit., s. 70.

¹⁴ Christian Kruik van Adrichem, *Teatrum Terre Sanctae et Biblicarum Historiarum cum tabulis geographis aere expressis*, Coloniae Agrippinae 1584.

zane z ostatnimi dniami życia Chrystusa, dzieląc je na dwie grupy określone jako: Droga Pojmania (od Ogrójca do Domu Piłata) i Droga Męki (od Ogrójca na Golgotę), a każdą z nich na stacje – odpowiednio 10 i 12, odmierzone precyzyjnie krokami. I tak, Droga Męki liczyła 1321 kroków, Droga Pojmania zaś 3080. Andrychomiusz nadał także nazwy poszczególnym stacjom¹⁵.

Przesunięcie w kalwariach akcentu z aspektu religijno-dydaktycznego na estetyczny nastąpiło pod wpływem nowych impulsów w sztuce ogrodowej, kiedy to około 1600 r. zaczęto wykorzystywać doświadczenia wyniesione z manierystycznych i barokowych ogrodów Italii, zakładanych na pochyłościach terenu, w miejscach starannie dobranych ze względu na walory widokowe. W przypadku kalwarii pozwoliło to włączenie otaczającego je rozległego krajobrazu, który podziwiano, wędrując ścieżkami wspinającymi się zakosami po zboczach gór nazywanych „świętymi” (wł. *sacri monti*). Na ich bazie rozwinął się model oparty na wierności topograficznej pierwszej Jerozolimie, uwzględniający w „nowych Świętych Miastach” wzajemne położenie historycznych miejsc i elementów. Do najważniejszych należały wzgórza, które kojarzono z biblijnymi górami takimi jak: Syjon (siedziba Jahwe), Tabor (przemienienie Chrystusa), Góra Oliwna (początek Męki Chrystusa) i Kalwaria (miejsce śmierci)¹⁶. Z tej przyczyny wiele sanktuariów powstawało w miejscach wykorzystujących wzniesienia oraz ich zbocza. Niekiedy jednak sztucznie konstruowano, jak w przypadku Maria-Lanzendorf (Dolna Austria, 1700).

Tam, gdzie ukształtowanie terenu, na przykład w krajach niemieckich, zmuszało do zakładania kalwarii na równinie, wybierano najczęściej model nazywany linearnym, z konieczności wykluczający jerozolimskie odwołania topograficzne, zwłaszcza te odnoszące się do gór. Z tej jednak przyczyny znacznie bardziej rygorystycznie przestrzegano w nich rozmieszczania pasywnych elementów wedle miar Andrychomiusza, przydającej tym zespołom symbolicznej wiarygodności.

W historii kalwaryjskich sanktuariów zmieniały się także rodzaje wypełniających je obiektów, po-

cząwszy od kaplic słupowych, poprzez proste kamienne „domki dla świętych” z niszami na figury, następnie otwarte kaplice typu ołtarzowego, aż po pawilony (otwarte i zamknięte) oraz ich bardziej rozwinięte wersje, którym nadawano kształt miniaturowych świątyń¹⁷. Do tych ostatnich pielgrzymi mogli wchodzić. Wyróżniała się pośród nich Kaplica Grobu Pańskiego¹⁸, przybierająca niekiedy kształt sztucznej grotty, nawiązując tym samym do należącego do Józefa z Arymatei grobu w skale, w którym pochowany został Chrystus. „Obudowywana” była ona formą naszkicowaną przez Bernharda von Breydenbacha w jego przewodniku po Ziemi Świętej, powtórzoną później w wielu kalwariach¹⁹. Oryginalny kształt przyjmowały także imitacje gór wykonane z łamanych kamieni, czasem tak okazałe, że mieściły w sobie wszystkie stacje²⁰, częściej jednak ograniczone do konstrukcji z kamienia o kilkumetrowej wysokości symbolizującej np. Górę Kuszenia lub Przemienienia (Tabor), za którymi kryła się niepozorna kapliczka²¹.

Odmiernym elementem usytuowanym na trasie ścieżki kalwaryjskiej były tzw. Święte Schody nawiązujące do 28-stopniowych *Scala Santa*, po których prowadzono Chrystusa przed oblicze Piłata, a wedle legendy przywiezionych w 326 r. z Jerozolimy do Rzymu, gdzie początkowo wiodły do korytarza pałacu na Lateranie i były osłonięte specjalnym zadaszaniem. Od 1589 r. znajdują się one w budynku położonym obok bazyliki św. Jana, kierując pątników do kaplicy San Lorenzo. Już w końcu XVI w. ich kopie zaczęły się pojawiać w piemontskich kalwariach, m.in. w Sacro Monte di Varallo. Na teren monarchii habsburskiej pomysł na kopiowanie Świętych Schodów dotarł dopiero w końcu XVII w., kiedy zbudowano je w wiedeńskim kościele franciszkanów, a dopiero na początku XVIII w. pojawiły się one w austriackich kalwariach, najokazalszą formę uzyskując w sanktuarium w Grazu²².

Najważniejszym jednak elementem kalwarii była świątynia główna, zakładana początkowo na planie centralnym (krzyża greckiego lub wieloboczna), a po soborze trydenckim także na planie krzyża łacińskiego, co symbolicznie wiązało ją z Chrystu-

¹⁵ Były to: 1. Skazanie Piłata, 2. Nałożenie Krzyża, 3. Pierwszy Upadek, 4. Spotkanie z Matką, 5. Pomoc Szymona z Cyreny, 6. Spotkanie ze Św. Weroniką, 7. Drugi Upadek przy Bramie Sądowej, 8. Płaczące niewiasty, 9. Trzeci Upadek u stóp góry, 10. Pozbawienie szat, 11. Przybicie do Krzyża, 12. Podniesienie Krzyża. W 1625 r. do kanonu Andrychomiusza dodane zostały kolejne dwie stacje, a mianowicie 13. Zdjęcie z Krzyża, 14. Złożenie do grobu. Za: J. Chrzęszczewski, op. cit., s. 65.

¹⁶ Wykorzystując niekiedy miejsca związane z wcześniejszym pogańskim kultem wzniesień.

¹⁷ Anna Mitkowska, op. cit., s. 190.

¹⁸ W Austrii najstarsza Kaplica Grobu Pańskiego została wzniesiona w 1639 r. w Hernals. J. Chrzęszczewski, op. cit., s. 85.

¹⁹ Bernhard von Breydenbach, *Peregrinatio in terram sanctam*, Mainz 1486.

²⁰ Przykładu dostarcza kalwaria w Maria-Lanzendorf w Dolnej Austrii zbudowana w latach 1699–1701.

²¹ Te ostatnie odnajdziemy m.in. w Wambierzycach.

²² J. Chrzęszczewski, op. cit., s. 102.

sem. Kolejna zmiana w rozplanowaniu świątyń (nie tylko kalwaryjnych) nastąpiła na pocz. XVII w., kiedy dominować zaczęła elipsa.

Większość kapliczek wypełniały obrazy i rzeźby stanowiące symboliczną ilustrację wydarzeń związanych z Męką Pańską. Niektóre rzeźbiarskie przedstawienia pasyjne występowały jednak samodzielnie, pozbawione architektonicznych ram (np. Retz, 1726–1727), a najpopularniejszym spośród nich tematem była Grupa Ukrzyżowania.

Najintensywniejszy rozwój ruchu kalwaryjnego nastąpił w okresie kontrreformacji. Stały się one z jednej strony narzędziem rekateolizacji, z drugiej zaś – konsekwencją, a zarazem stymulatorem wzrostu pobożności pasyjnej o charakterze ludowym²³. Szczególną popularność uzyskały tego rodzaju zespoły na terenie monarchii habsburskiej, a więc także na Śląsku. Tu, choć mniej liczne niż na terenie Austrii²⁴, znacząco przewyższały pod względem liczby kalwarie z innych krajów, m.in. z terenu ówczesnej Polski, co najprawdopodobniej można tłumaczyć ciągle jeszcze silną w XVII w. śląską społecznością protestancką, wobec której prowadzono szeroko zakrojoną działalność zachęcającą do konwersji.

3. KALWARIE NA ŚLĄSKU I TERENIE DAWNEGO HRABSTWA KŁODZKIEGO

Począwszy od lat siedemdziesiątych XVII stulecia na Śląsku oraz w Hrabstwie Kłodzkim powstała spora, choć trudna dzisiaj z powodu zniszczeń do precyzyjnego oszacowania, liczba kalwarii o zróżnicowanym charakterze i skali, opartych na jednym z dwóch podstawowych, wypracowanych wcześniej w Europie modeli: *Sacro Monte* (Góra Świętej Anny, Wambierzyce, Bardo) oraz linearnego (Krzeszów, Brzeg Dolny, Góra, Rudy, Trzebnica). Założenia te powstawały z inicjatywy zgromadzeń zakonnych oraz fundatorów prywatnych.

3.1. Model *Sacro Monte*

Najokazalszy zespół kalwaryjny na Śląsku utrzymany w modelu *Sacro Monte* zrealizowano **na Górze Świętej Anny**, położonej na terenie obecnego Śląska Opolskiego. Momentem przełomowym w jego historii było przejście w 1655 r. tamtejszego kościoła przez franciszkanów reformatów należących do prowincji małopolskiej [Il. 1].

²³ I związanej z nią „duchowości pasyjnej” polegającej na „przeżywaniu Męki Pańskiej w celu osiągnięcia moralnej doskonałości”. Ks. A. RADECKI, op. cit., s. 68.

²⁴ J. Chrzęszczewski, op. cit.

Il. 1. Góra Świętej Anny, pocztówka litograficzna z 2. poł. XIX w. Zbiory prywatne

Ill. 1. Góra Świętej Anny, lithographic postcard, 2nd half of 19th century. Private collection

Wynoszące się ponad rozległymi równinami Opolszczyzny wzniesienie, do końca XVII w. zwane Górą Chełm, było stosownym miejscem do postawienia w latach 1656–1659 klasztoru, początkowo drewnianego. Kalwarię wzniesiono w latach 1700–1709, a za projektanta zespołu uważany jest Domenico Signo²⁵, twórca pochodzący z artystycznej rodziny wywodzącej się z północnej Lombardii. Wzorowano się przy tym na Kalwarii Zebrzydowskiej i jej modelu łączącym wzorzec *Sacro Monte* z respektem dla miar jerozolimskich i jednoczesnym uwzględnieniem topografii Świętego Miasta²⁶. Powtórzono za założeniem zebrzydowskim także formy niektórych kaplic, np. domu Heroda.

Zespół kalwaryjny wytyczono na dwóch wzgórzach należących do masywu Góry Świętej Anny. Pierwsze nazwano Górą Oliwną i usytuowano nań kaplice Modlitwy w Ogrójcu oraz Zdrady Judasza. Drugie wzgórze, oddzielone wąwozem (Dolina Jozafat) z wysychającym okresowo strumieniem (Cedron), pełniło funkcję Golgoty. Pięła się po nim dość stromo droga Męki Pańskiej, przy której ustawiono grupę kaplic związanych z jerozolimskimi górami Moriah oraz Syjon, zakończona świątynią Ukrzyżowania i Grobem Chrystusa położonymi nieopodal klasztoru franciszkanów²⁷. Na całość

²⁵ Domenico Signo (vel Signore; ?–1714) budowniczy i sztucznik. W latach 1691–1695 kierował odbudową po pożarze kościoła konwentalnego paulinów na Jasnej Górze. Więcej na temat twórczości tej rodziny: Michał Wardzyński, *Francesco del Signore vel Signó, stiukator z początku XVIII wieku w Lesznie*, „Studia Wilanowskie” 2011, t. 18, s. 152–183.

²⁶ Zbigniew Bania, *Góra św. Anny – Jerozolima i Rzym Górnośląska*, [w:] J. Lubos-Kozielec, J. Gorzelik, J. Filipczyk, A. Lipnicki (red.) *Pielgrzymowanie i sztuka. Góra Św. Anny i inne miejsca pielgrzymkowe na Śląsku*, Wrocław 2005, s. 51.

²⁷ Zakonnicy przejęli opiekę nad założeniem kalwaryjnym

złożyło się 14 kaplic rozstawionych na trasie 1360 kroków odpowiadających miarom jerozolimskim Andrychomiusza.

Wśród naturalnych walorów tego założenia wymienić należy nie tylko dominację góry widocznej z odległości wielu kilometrów, nie tylko rozległe widoki z trasy pątniczej na okolicę, ale również takie ukształtowanie zbocza, które umożliwiała ekspozycję brył poszczególnych kaplic usytuowanych na trasie wędrówki, co znakomicie oddaje anonimowa rycina pochodząca z 1768 r. Od roku 1862 czytelność kompozycji założenia wzmacniały dodatkowo obsadzone drzewami (głównie lipami) aleje, co widać na XIX-wiecznych rycinach oraz licznych fotograficznych i litograficznych kartach pocztowych. Ich głównym jednak zadaniem była ochrona grup pątników przed słońcem. Z powodu rosnącej liczby pielgrzymów²⁸, alejom tym nadano charakter wielokrotny, sadząc drzewa w trzech, czterech, a nawet dziewięciu (!) rzędach, z czym mamy do czynienia przed Domkiem Marii. Takie rozwiązanie miało także negatywną stronę, odcinało mianowicie widokowe powiązania z otaczającym krajobrazem, tak ważnym w pierwszym stadium kształtowania kalwarii. Zasadniczy układ pasywnego sanktuarium wyznaczono już przed końcem XVII w., co pokazują ryciny datowane na ostatnie lata tego stulecia. Widzimy na nich centralnie usytuowaną Górę Kalwaryjną z trzema krzyżami na szczycie²⁹, a na porośniętym drzewami wzgórzem pozornie chaotycznie porozstawiane kapliczki, w istocie zaś nanizane na dwie pnące się w górę ścieżki pospinane łącznikami. Wyróżniała się pośród nich ulokowana centralnie, kaplica Ukrzyżowania (z lat 1698–1699) oraz położona u podstawy góry kaplica Grobu Bożego³⁰, wzniesiona w 1683 r.³¹

Do tego samego nurtu odnosiła się kalwaria powstała w latach 80. XVII w. w **Wambierzycach**, położonych na terenie Hrabstwa Kłodzkiego [Il. 2]. Przy jej zakładaniu wykorzystano wcześniejszą popularność tej niewielkiej miejscowości, jako miejsca kultu maryjnego. W latach 80. XVII w. z fundacji ówczesnego właściciela miejscowości, pana na pobliskim Ratnie Daniela Paschasiusa von Osterberga zaczęto zakładać kalwarię.

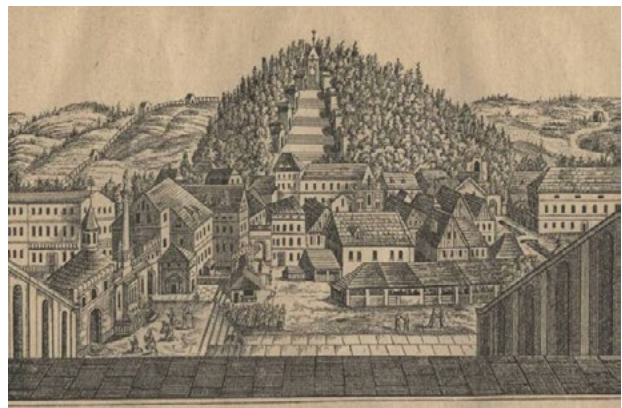
dopiero w 1763 r., po tym, jak władze pruskie zabroniły urządzania pielgrzymek poza granice Śląska.

²⁸ W 1874 r. na uroczystości jubileuszowe przybyło ich 400 tysięcy. Ibidem, s. 137.

²⁹ Ustawione w 1681 r., a potem wielokrotnie wymieniane na nowo.

³⁰ Nieopodal w latach 1684–1685 został wybudowany niewielki szpital. Emanuel Zimmer, *Kurze Geschichte des Wallfahrtsortes Albendorf*, Wünschelburg 1926, s. 39.

³¹ Lucyna Drożdż, *Sanktuarium Matki Bożej Wambierzyckiej Królowej Rodzin*, Wrocław 2013, s. 90.

Il. 2. Widok na Kalwarię Wambierzycką z tarasu kościelnego. Ryc. z ok. poł. XIX w. W: A. Hatscher, A. Brauer, *Führer durch den Wallfahrtsort Albendorf nebst Beschreibung*, Albendorf 1921, s. 18.

Ill. 2. View of Wambierzyce Calvary from the church terrace. Engraving, c. 1850. In: A. Hatscher, A. Brauer, *Führer durch den Wallfahrtsort Albendorf nebst Beschreibung*, Albendorf 1921, p. 18.

Zagospodarowano także towarzyszące górze kalwaryjnej sąsiednie wzgórze, ustawiając na pochyłości usytuowanej po stronie północnej dwie kaplice Kuszenia, a po stronie południowej (Góra Nowa) m.in. zachowaną do dzisiaj kaplicę Przemienienia na Górze Tabor oraz Nadania Dziesięciorga Przykazań na Górze Synaj³², wszystkie cztery sugerujące, dzięki kurtynowej konstrukcji z łamanego kamienia, skaliste wzniesienia³³. Z inicjatywy von Osterberga przeprowadzono także szeroko zakrojone prace budowlane w samych Wambierzycach³⁴, zmierzające do nadania tej osadzie miejskiego charakteru nawiązującego różnymi elementami do prawdziwej Jerozolimy³⁵, m.in. licznymi bramami, których wzniesiono aż 16 (!)³⁶, umieszczonymi między innymi przy wjazdach do miejscowości. Do obszaru objętego sanktuarium włączono także pobliskie

³² Sztuczne góry z Wambierzyc zostały zmodernizowane na przełomie XVIII i XIX w.

³³ Powstały one najprawdopodobniej z inspiracji kalwariami austriackimi, np. w Maria-Lanzendorf i Hernalis.

³⁴ Należała do nich m.in. budowa przy placu przed kościołem Matki Bożej szeregu niewielkich budynków, które później sprzedano lub wynajęto kupcom. Miało to ożywić miejscowość i nadać jej miejskiego poluru.

³⁵ Daniel Paschasius von Osterberg wybudował także na terenie Wambierzyc wiele domów przeznaczonych dla kupców i osób chętnych do zamieszkania w tej miejscowości. Z myślą o pątnikach na placu przed kościołem postawiono też kramy. W wyniku tych działań w 1695 r. Wambierzyce zamieszkiwało 509 osób. E ZIMMER, op. cit., s. 40, 43, 45.

³⁶ Do dziś zachowało się w Wambierzycach 14 bram, z których 7 odpowiada rzeczywistym bramom w murach miejskich Jerozolimy. Pozostałe bramy Wambierzyc symbolizują ważniejsze wydarzenia z życia Jezusa i nawiązują do symboliki kapliczek.

ską Nową Górę, która miała symbolizować Tabor, Horeb i Synaj³⁷.

Nad bogactwem i różnorodnością tego zespołu zapanowano, łącząc ze sobą niezwykle umiejętnie dwa warianty kompozycyjne. Pierwszy wywodził się z najstarszej tradycji wznoszenia każdego sanktuarium kalwaryjnego jako „nowej Jerozolimy” wpisanej w tkankę miejską i mniej lub bardziej umownie odgradzonego od świata zewnętrznego. Podporządkowano temu zabudowę Wambierzyc, nadając jej charakter symbolicznej imitacji architektury jerozolimskiej, przepływającą zaś przez dolinę rzeczkę nazwano Cedronem. Nałożono na to zasady przyjęte w *Sacri Monti*³⁸ (gdzie wykorzystano efekt harmonijnego wtopienia budowli w otaczający krajobraz, składający się ze wzgórz i lasów) oraz we włoskich barokowych ogrodach. Pozwoliło to na prowadzenie głównej osi kompozycyjnej łączącej wambierzycy kościół z usytuowaną na szczycie Golgotą i poprzedzającą ją kaplicą Ukrzyżowania, do których (wzdłuż tej samej osi) pięły się po zboczu liczne kaplice³⁹. Widzimy to bardzo wyraźnie na wspomnianych rycinach pochodzących z końca XVII i z I. poł. XVIII w. Pokazują one także inne krajobrazowe powiązania, a nawet dowody integracji form architektury i ukształtowania terenu (sylweta kościoła na tle Szczelińca Wielkiego).

W kompozycji kalwarii w Wambierzycach zrezygnowano natomiast, być może celowo, z użycia miar jerozolimskich na rzecz uzyskania architektoniczno-urbanistycznej „atmosfery Świętego Miasta”⁴⁰.

Drugi ważny zespół kalwaryjny dawnego Hrabstwa Kłodzkiego, utrzymany w typie *Sacro Monte*, powstał w nieodległym od Wambierzyc **Bardzie**, usytuowanym w masywie Gór Bardzkich, zamykającym od północy Kotlinę Kłodzką, w miejscu przewężenia doliny Nysy Kłodzkiej. Kompleks kalwaryjny założono na stromym zboczu góry położonej naprzeciwko miejscowości, której dominantę stanowi sanktuarium maryjne [Il. 3].

Wzgórze oplata gęsta sieć stromych dróg i ścieżek przecinających las. Prowadzą nimi trasy pątnicze, przy których stoją kapliczki oraz stacje dróg krzyżowych. Pierwsze z nich wzniesiono w latach 1714–1727, ale zbliżony do pierwotnego kształt zachowały jedynie dwie. Pozostałe powstały w okresie od 1833 do 1839 roku⁴¹. Dominuje nad nimi barokowa kaplica górska p.w. Najświętszej Marii Panny

Il. 3. Bardo na rys. F.B. Wenera w poł. XVIII w. Za: F.B. Werner, *Topographia seu Compendium Silesiae. Pars II. [...]*, (Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu Oddział Rękopisów, sygn. IVF113b, wol. 2, s. 567).

III. 3. Bardo in the middle of 18th century on F.B. Werner drawing. After: F.B. Werner, *Topographia seu Compendium Silesiae. Pars II. [...]*, (University Library in Wrocław Manuscript Department, sign. IVF113b, wol. 2, p. 567).

pochodząca z lat 1617–1619. Rozciąga się stamtąd rozległy widok na Bardo, a dalej na panoramę całej niemal Kotliny Kłodzkiej⁴².

3.2. Model linearny

Na terenie Śląska na terenach równinnych realizowano także drugi z głównych modeli stanowiących podstawę kształtowania kalwarii, zwany linearnym. Najbardziej efektowną formę nadano mu w **Krzeszowie** (wsi w pow. kamiennogórskim). Tamtejsza kalwaria powstała w latach 1672–1678⁴³, stając się urzeczywistnieniem wcześniejszych, datowanych jeszcze na 1661 r., planów opata Bernarda Rosy. Jednak już w 1703 r. następca Rosy opat Dominicus Geyer przeprowadził przebudowę całego założenia, ukończoną w 1722 r., a polegającą najprawdopodobniej na zamianie większości kaplic drewnianych⁴⁴ na

³⁷ A. Mitkowska, *Polskie kalwarie...*, s. 94.

³⁸ Ibidem, s. 89.

³⁹ Układ ten został zmieniony dopiero w XIX w., kiedy oś tę wzmocniono monumentalnymi schodami, przy których w zwartej, niemal „miejskiej” zabudowie ustawiono kaplice.

⁴⁰ Ibidem, s. 99.

⁴¹ Ibidem, s. 209.

⁴² Tytułem uzupełnienia dodajmy, że w 1904 r. rozpoczęto na przeciwległym do Góry Bardzkiej zboczu Góry Łysej (zwanej odąd Różańcową) zakładanie Drogi Różańcowej. Wzdłuż alei o długości 1740 metrów, obsadzonej lipami i klonami, ustawiono 14 kaplic. Za: <http://bardo.redemptor.pl/drozki-rozancowe.html> [data dostępu: 18.10.2015].

⁴³ Została ona zaprezentowana przez: Nikolausa von Luttröttiego *Vom unbekanntem Grüssau*, Grüssau 1928; Dorotę Kuderę, *Krzeszów*, Piechowice 1995; A. Mitkowską, op. cit., s. 212–216; Andrzeja Kozieła, *Kalwaria w Krzeszowie, opat Bernhard Rosa i „Krzeszowski modlitewnik pasyjny”*, czyli o tym, jak wyglądała pierwsza „Nowa Jerozolima” na Śląsku [w:] J. Lubos-Kozieł, J. Gorzelik, J. Filipczyk, A. Lipnicki (red.), *Pielgrzymowanie i sztuka: Góra Świętej Anny i inne miejsca pielgrzymowania na Śląsku*, Wrocław 2005, s. 357–370.

⁴⁴ Czego świadectwem jest drewniany pawilon na wodzie w Betlejem oraz sąsiadujący z nim budynek stacji V (Ogród

Il. 4. Kalwaria w Krzeszowie, Pałac Heroda (stacja XI), w głębi stacja XII – Dom Schodów i Pałac Piłata. Fot. W. Brzezowski, 2014

Ill. 4. Calvary in Krzeszów. Herod's Palace (station XI), in the background station XII – Stairs House and Pilate's Palace. Phot. W. Brzezowski, 2014

murowane⁴⁵ [Il. 4]. Ich budowę i malarsko-rzeźbiarskie wyposażenie powierzono miejscowym artystom⁴⁶. Wyznaczono w ten sposób 32 stacje związane z 23 kaplicami i jedną grupą rzeźbiarską, rozmieszczone na dystansie około 5 kilometrów w sposób zgodny (poza drobnymi odchyleniami) z miarami ustalonymi przez Andrychomiusza, choć nierespektujący podanych przez niego kierunków. Wystarczyło to jednak, aby krzeszowska „Nowa Jerozolima” – jak uznano – miała udział w *sacrum oryginalu*⁴⁷, czego dowodzi od samego początku jej ogromna popularność.

Stworzono jednocześnie kompozycję bardzo nietypową dla zespołów kalwaryjnych, nadając jej układ liniowy, a to z powodu lokalizacji na równinie pośród łąk i pól. Poszczególne stacje rozmieszczono wzdłuż półtorakilometrowej drogi prowadzącej od klasztoru w kierunku zachodnim, do ukrytego w lesie, położonego na zboczu Anielskiej Góry Betlejem. Z powrotem trasa wiodła bardziej na południe, przecinając strumień zwany Cedronem i kończyła się za prezbiterium klasztornej kościoła, na tere-

Oliwnej), nazywany „Domkiem Eremitów”, widniejący na rycinie Endlera z 1810 r., rozebrany w 1927 r. D. Kudera, op. cit., s. 121.

⁴⁵ Według Kozieła zachowały one pierwotną lokalizację, na co wskazuje tzw. *Krzeszowski modlitewnik pasyjny* przeznaczony dla pielgrzymów, a zredagowany przez opata Rosę i zaopatrzone w precyzyjne miary odległości pomiędzy kaplicami, odpowiadające w większości przypadków liczbom podanym przez Andrychomiusza. [Bernard Rosa], *Schmerzhafter Lieb und Kreuz-Weg...*, Glatz 1682; A. Kozieł, *Kalwaria...*, s. 259.

⁴⁶ Ich nazwiska podaje A. Kozieł, *Kalwaria...*, s. 358.

⁴⁷ Ibidem, s. 369.

nie cmentarza⁴⁸. Naturalna topografia uniemożliwiła osadzenie kalwarii pośród wzgórz „jerozolimskich” (Syjonu, Góry Oliwnej, Golgoty), które zwyczajowo pełniły funkcję symboliczną i zarazem orientacyjną. W Krzeszowie taką rolę wyznaczono czytelnie rozmieszczonym w krajobrazie budynkom, wspierając jednocześnie pielgrzymów napisanym przez opata Rosę „przewodnikiem”.

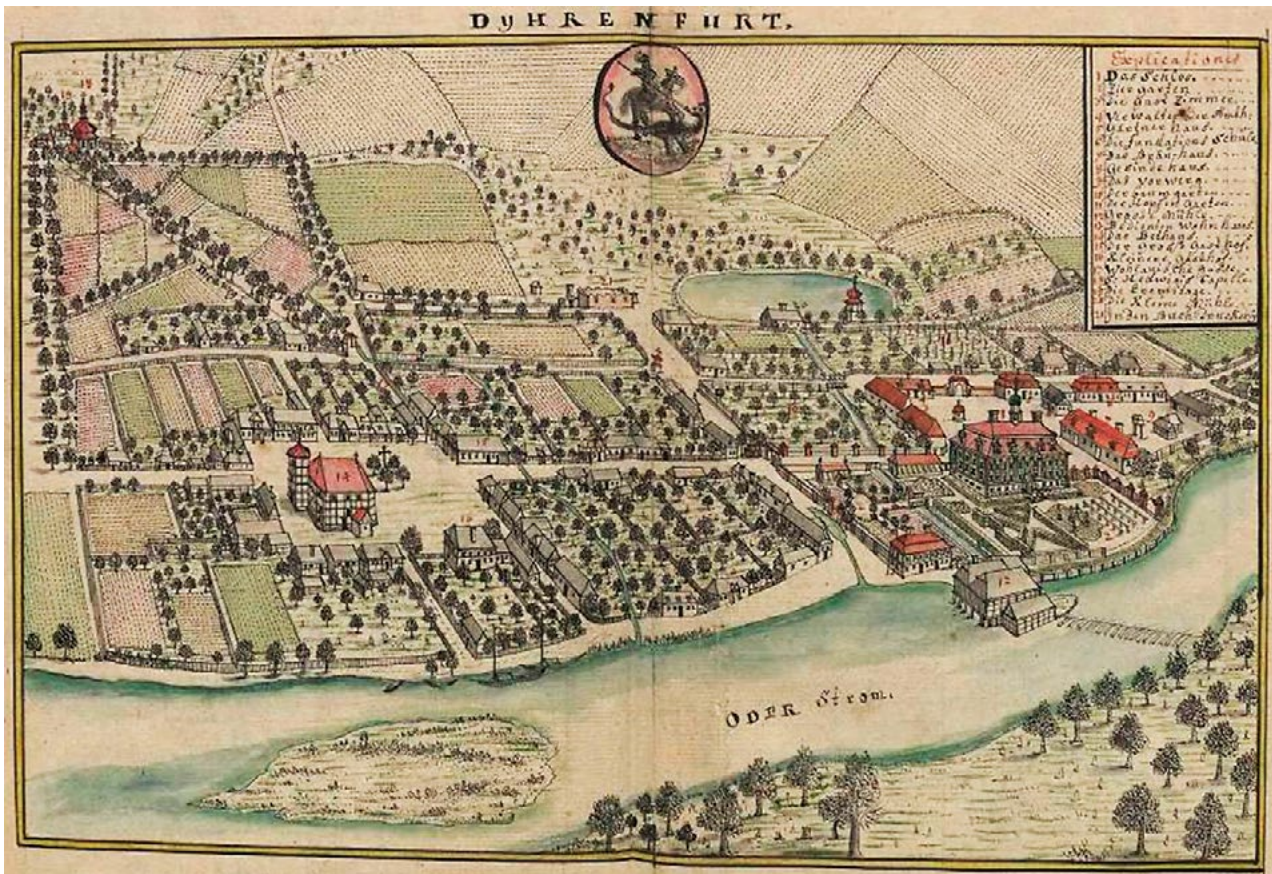
Jednocześnie na wzgórzu w pobliżu Krzeszowa, na wschód od klasztoru, w 1686 r. opat Rosa wybudował kaplicę św. Anny. Prowadziła do niej trasa pątnicza złożona z pięciu kapliczek słupowych. Do dzisiaj zachowały się jedynie trzy. Znaczą one miejsca, z których rozciągają się rozległe widoki, nie tylko na krzeszowski klasztor, ale także na Karonosze.

Na terenie równinnym i pozbawionym wyrazistych akcentów topograficznych założono także kalwarię w **Brzegu Dolnym** (w pobliżu Wrocławia) [Il. 5].

Wytyczono ją wzdłuż prostej drogi, przy której ustawiono identyczne architektonicznie kapliczki. Rozpoczęła się nieopodal narożnika dzisiejszego placu rynkowego i wiodła w kierunku kaplicy św. Jadwigi (wówczas jeszcze założonej na centralnym planie i zwieńczonej kopułą), wzniesionej w latach 1665–1666 przez ówczesnego właściciela i założyciela miasta Georga Abrahama von Dyherny przy drodze prowadzącej do Wołowa i Warzyzna⁴⁹. Obok niej znajdowała się grupa kilku kaplic domkowych (jedna z nich zachowała się do dzisiaj) oraz erem, w którym mieszkali pustelnicy opiekujący się kalwarią. Całość założenia zawarta jest na wykonanym około poł. XVIII w. rysunku Wernera przedstawiającym Brzeg Dolny z lotu ptaka. W jego lewym górnym narożniku widać wyraźnie Drogę Krzyżową. Wytyczono ją, począwszy od zaznaczonej na rysunku bramy, jako długą na blisko 800 metrów (w założeniu zapewne 1321 kroków) przekątną sporego czworoboku (zbliżonego do prostokąta) i obsadzono lipami (obecnie rosną tam także jesiony). Prawdopodobnie także pozostałe aleje wyznaczające wspomniany czworobok, jesionowa (obecna ul. Łąkowa) oraz klonowa (ul. Jerozolimska), włączone były do systemu kalwarii. suma długości tych czterech alei wynosi około 1900 metrów, co w przybliżeniu odpowiada długości Drogi Pojmania, która według Andrychomiusza powinna liczyć 3080 kroków. W podobnej, co

⁴⁸ Na terenach niemieckiej strefy językowej kalwarie były lokowane na cmentarzach, np. w Norymberdze (przy kościele św. Jana).

⁴⁹ Gdzie znajdował się kościół służący katolikom z Brzegu Dolnego.

Il. 5. Plan widokowy Brzegu Dolnego, w lewym górnym roku założenia kalwaryjne. Rys. F.B. Wenera, ok. 1750. Za: F.B. Werner, *Topographia oder Prodromus Silesiae Ducatus* [...], [rkps], (Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu Oddział Rękopisów, sygn. R 551, s. 410–411)

Ill. 5. View of Brzeg Dolny, in the upper left corner the calvary complex. Drawing by F.B. Werner, c. 1750. After: F.B. Werner, *Topographia oder Prodromus Silesiae Ducatus* [...], [rkps], (University Library in Wrocław Manuscript Department, sign. R 551, p. 410–411)

w przypadku Brzegu Dolnego relacji z miastem pozostawała kalwaria w **Górze** (położonej nieopodal Leszna), która przed wojną 30-letnią liczyła około 5 tysięcy mieszkańców, głównie luteran (4 tysiące). Po 1648 r. opuścili oni w znacznej liczbie Górę, emigrując na teren Polski, co zbiegło się z rozpoczęciem intensywnej rekatolicyzacji miasta. Kalwarię górską prezentują dwa rysunki Wenera. Pierwszy pokazuje usytuowanie zespołu kalwaryjnego względem miasta utrwalonego na planie widokowym. Widzimy na nim drogę pątniczą (dziś ul. Zielona) prowadzącą od miejskiego kościoła parafialnego pw. św. Katarzyny w kierunku położonego na północy kościółka Bożego Ciała, przebudowanego w latach 1690–1694, a następnie w 1705 r. Kalwaria powstała najpewniej równocześnie z tą przebudową lub nieco później. Całość została także przez rysownika krótko opisana: *W pobliżu miasta jest słynna Góra Oliwna lub Góra Kalwaria z wieloma grotami i figurami męki Chrystusa Jezusa, także ładny kościółek Bożego Ciała naszego Pana*

*i Zbawiciela obok pustelni...*⁵⁰. Przekształcenia kalwarii, którą ograniczono pod koniec XIX w. do terenu cmentarza, miały zapewne związek z budową w 1889 r. ulokowanej w pobliżu cmentarza wielkiej cukrowni⁵¹. Od tego czasu dawna droga kalwaryjska przekształcona została w biegnącą wzdłuż lasu aleję spacerową.

Dodajmy w tym miejscu, że charakterystyczne dla niemieckiej strefy językowej powiązanie cmentarza z kaplicami kalwaryjskimi, zazwyczaj ograniczonymi do trzech, stanowiących tzw. Zespół Bożego Grobu (Kaplica Świętego Krzyża, Kaplica Grobu

⁵⁰ *Unweit der Stadt ist der berühmte Oelberg oder Calvari Berg mit vielen Grotten und Figuren des Leide Christi Jesu, ein feines Kirchel zum Fron Leichnam unser Herren und Hailand nebst einer Eremitage. Friedrich Bernhard Werner, Topographia seu Compendium Silesiae. Pars V* [...], [rkps] (Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu Oddział Rękopisów, sygn IVF 113b wol. 3), s. 192.

⁵¹ Została zamknięta w 2006 r. Od tego czasu stoi opuszczona i popada w ruinę.

i Kaplica Namaszczenia) nie stanowi w przypadku Góry konceptu odosobnionego, czego dowodzą przykłady z Krzeszowa, Potępa, Głogówka i Żagania. Ten ostatni, z Kaplicą Groby Pańskiego wzorowaną na tej w Görlitz, datowany jest na koniec XVI w.

4. PODSUMOWANIE

Zaprezentowana powyżej grupa to tylko część wszystkich założeń kalwaryjnych na Śląsku oraz terenie Hrabstwa Kłodzkiego powstałych od końca XVII w. do poł. XVIII stulecia. Było ich zapewne więcej, o czym świadczą pozostałości w postaci pojedynczych elementów (Świątych Schodów – np. w **Sośnicy**, czy też kaplic) stanowiących do dziś miejsca kultu. Te, które zostały przedstawione w niniejszej prezentacji, wpisywano zazwyczaj w naturalny krajobraz (najczęściej porośnięte drzewami wzgórze), sięgając do żywych w tradycji ludowej skojarzeń, jakie budziły góry traktowane jako przedmiot oraz miejsce kultu, a także lasy postrzegane jako święte gaje. Wykorzystywano również, tam gdzie pozwalały na to warunki, właściwości piemonckich *Sacri Monti* z ich topograficznymi nawiązaniami do Jerozolimy. Odwoływano się też do, wypracowanego we włoskich ogrodach barokowych budowania osi kompozycyjnych z jednoczesnym otwarciem na otaczający krajobraz i ze świadomym wyznaczeniem połączeń widokowych. Przy niedostatku wspomnianych walorów topograficznych, przede wszystkim jednak w celu wzmocnienia odwołań jerozolimskich, do komponowania kalwarii

włączano wzorce wypracowane w tego typu kompleksach zakładanych w krajach niemieckich, na terenach równinnych. Dla uwiarygodnienia zgodności z jerozolimskim pierwowzorem, przebieg tego rodzaju dróg podporządkowywano najczęściej miarom Andrychomiusza, a śląskich przykładów na to dostarcza – poza omówionymi – także założenie kalwaryjne w **Rudach**, gdzie niezachowana do dzisiaj trasa kalwaryjna okalała klasztor cysterski, co pokazuje rysunek F.B. Wernera z poł. XVIII w.

Model Andrychomiusza okazał się także przydatny przy zakładaniu kalwarii lokowanych poza miastami. Przykładem szczególnym wydaje się przy tym kalwaria w **Brzegu Dolnym**, która wpłynęła na ukształtowanie (za pomocą regularnie wytyczonych alei) terenu położonego na północny zachód od Rynku. Poza dostarczaniem pątnikom przeżyć duchowych zaczął on stopniowo pełnić także funkcję rekreacyjną, stając się z czasem ogólnie dostępną przestrzenią publiczną z alejami spacerowymi i łakami poprzecinanymi wąskimi strumieniami. W tym miejscu warto też wspomnieć o założonej w 1734 r. przez księżkę trzebnickiego klasztoru Zofię Korycińską kalwarii w położonym nieopodal **Trzebnicy Bukowym Lesie**, której towarzyszyła pustelnia oraz grotta Matki Boskiej z Lourdes. W XIX w. las, a z czasem także kalwaryjska trasa zostały włączone w obszar parku zdrojowego. Dziś, podobnie jak w przypadku wcześniej wymienionych, wobec osłabienia znaczenia religijnego, ich położenie i powiązania krajobrazowe oraz funkcjonalne czynią z nich coraz częściej atrakcyjne cele spacerów i turystycznych wędrówek.

CALVARY COMPLEXES FROM SILESIA AND FORMER KŁODZKO COUNTY AND THEIR LANDSCAPE VALUES

1. INTRODUCTION

Suggesting the topic of calvary complexes the authors were aware of entering a well-known area. In Poland calvary sanctuaries were described by prof. Anna Mitkowska.¹ Austrian calvary sanctuaries, but with a broad European background, were researched in the dissertation of dr. Jacek Chrzęszczewski.² Several calvarias in the Silesian area were also being described.³

With this article we wish to add a bit to this knowledge. We have concentrated on calvarias which were created in Silesia in the times when the area belonged first to the Habsburg Monarchy (until 1741), and next to the Prussian Kingdom. This historical context means that this ‘frontier’ area was treated in a ‘frontier’ way in many articles, also those devoted to calvary sanctuaries.⁴

¹ Anna Mitkowska, *Polskie kalwarie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2003.

² Jacek Chrzęszczewski, *Kalwarie austriackie XVII i XVIII w.*, PhD thesis made under the supervision of prof. Anna Mitkowska, Cracow University of Technology, Krakow 2014.

³ Literature regarding the calvarias discussed in the text are

given in footnotes, in places dedicated to the presentation of individual complexes.

⁴ Some Silesian calvarias were presented by the authors of this article in a book ‘Gardens in Silesia. Part 2. Baroque’, Wrocław 2017

2. CHARACTERISTICS OF THE SUBJECT OF RESEARCH

Calvary sanctuaries were unique complexes, whose functioning, in many cases, especially during the baroque period, was connected with landscape and greenery shaping⁵. They played a vital role in counter-reformation activities of the Catholic Church. Their name came from a Latin translation (*calvaria*) of an Aramaic word *golgota* which meant ‘the place of a skull’.

Calvaries were complexes of chapels and usually small churches which represented the Lord’s Passion stations. They were constructed as symbolic equivalents of the Holy City⁶, which was practically inaccessible for Christians since 1244. To increase their similarity to Jerusalem, calvarias were usually set up on hills. Their importance in obtaining indulgences, which were granted by the popes since the XVth century, was almost as high as visiting the Holy City.

Although the first calvary complex was created in Spain⁷ and a big group in the German Empire⁸, Italy is considered to be the homeland of this kind of establishment. It was in Italy that at the end of the XVth century the most famous calvary complexes were set up. They are examples of a model described as *Sacri Monti* (among others Varallo, San Vival-

do)⁹. ‘New Jerusalem’¹⁰ were created there, separated, as in the case of the real city, by a wall from their surroundings¹¹. Important changes in the planning of calvaries were introduced under the influence of the Counter-Reformation, after the Council of Trent (1545–1563). Then the semi-open type emerged. It was used for the first time in the years 1565–1568 in Varallo. It meant that the calvary complex was divided into two parts: chapels on the hillside, and the ‘Jerusalem’ on top of the hill, overlooking the whole area. This semi-open type of calvary complex became popular because of a manuscript left by the designer of this calvary – Galeazzo Alessi¹². It became a model for many other calvarias. In the second half of the XVIth century a varied arts programme was added, filling the insides of the chapels with numerous paintings and sculptures. Thus the original idea of a calvary representing ‘New Jerusalem’ was replaced by the didactic function; namely it became *Biblia pauperum*¹³.

A fundamental influence on the preparation of the rules which defined the design of calvary complexes were descriptions of the Holy Land from 1584. They were included in the works of Christian Kruik van Adrichem¹⁴, who was also called Andrychomiusz in Poland. On the plan of Jerusalem he marked all the places connected with the last days of Christ’s life. He divided them into two groups: the Road of Capture (from Gethsemane to the house of Pilate) and the Road of Passion (from Gethsemane to Golgotha). Each group was further divided into separate stations – 10 and 12 accordingly. Those groups were precisely measured with steps. The Road of

⁵ The placing of calvarias among gardens is justified by two main reasons. In our case, we have to do with a composed landscape, but also with the “new paradise”, which is discussed in more detail in the following pages of this part of the work.

⁶ This date ends the epoch of crusades to the Holy Land. In 1260, Jerusalem fell under the rule of the Egyptian Mamluks. From then on, access to the city was for Christians dangerous, difficult and most often impossible.

⁷ The oldest European calvary is believed to have been created in 1405–1420 at the Santo Domingo de Escalace-li monastery, located near Cordoba, from the initiative of the Dominican Álvaro López de Córdoba y Carrilli (Father Alvaro). From: http://cordobapedia.wikanda.es/wiki/San_%C3%81lvaro_de_C%C3%B3rdoba [access date: 18/03/2015]

⁸ At the end of the XVth century, numerous seven-station calvary roads were built in German cities, including Fulda, Nuremberg, Bamberg and Freiburg. The group of three chapels in Zgorzelec / Görlitz was also famous (Chapel of St. Cross, Chapel of Sepulchre and Chapel of Anointing). Aleksander Radecki, *Aspekt pasyjnej pobożności ludowej na przykładzie dawnych i współczesnych kalwarii w Archidiecezji Wrocławskiej i Diecezji Świdnickiej*, a PhD thesis under the direction of professor Andrzej Siemieniowski, [MS], 2006, Pontifical Faculty of Theology in Wrocław, p. 54; Ernst-Heinz Lemper, *Kaplica Świętego Krzyża i Święty Grób w Görlitz. Przyczynek do symboliki architektury i ikonologii późnego średniowiecza*, „Roczniki Sztuki Śląskiej” 1965, vol. 3, pp. 103–128.

⁹ Calvary complexes (nine in number) from the area of Piedmont and Lombardy. They were established in the period from 1486 (Varallo) to 1712 (Valperga). In 2003, they were included on the UNESCO World Heritage List. A. Mitkowska, op. cit., p. 89.

¹⁰ The notion of New Jerusalem appears in the Apocalypse of Saint John, where it is understood as a “new paradise”. In the case of a calvary, it is a symbolic transfer of the “earthly” Holy City, or rather its fragment related to the Path of the Lord’s Passion. For this reason, the calvary often referred to the topographical and landscape layout of Jerusalem. Calvarias were also modeled on other Palestinian holy places: Sinai, the Transfiguration Mountain, the Valley of Jehoshaphat. With time, places connected with Maria’s life were added, from which the so-called Paths of the Mother of God were created. Jerzy Józef Kopeć, *Kalwaria*, [in:] E. Gigilewicz (ed.), *Encyklopedia katolicka*, vol. 8, Lublin 2000, p. 414.

¹¹ Ibidem, s. 68.

¹² Galeazzo Alessi, *Libro dei Misteri*, [n.p.] 1565–1569.

¹³ J. Chrzęszczewski, op. cit., s. 70.

¹⁴ Christian Kruik van Adrichem, *Teatrum Terre Sanctae et Biblicarum Historiarum cum tabulis geographis aere expressis*, Coloniae Agrippinae 1584.

Passion was 1321 steps long, whereas the Road of Capture was 3080 steps long. Moreover, Andrychomiusz gave names to all the stations¹⁵.

Shifting the accent in calvaries from religious-didactic to the aesthetic one was caused by new impulses in the garden art. About the year 1600 the ideas of mannerist and baroque gardens of Italy, which were founded on slopes, in places carefully selected due to their scenic values, became more widely used. In the case of calvaries it led to the inclusion of the vast landscape which usually surrounded them. The landscape was admired by people walking along the paths climbing up the slopes of the mountains, which were called 'sacred' (Italian *sacri monti*). On this basis a model was developed. It was based on the topographic consistency with the first Jerusalem. In 'new Sacred Cities' the location of historical places and elements and the relationship among them was taken into account. The most important elements were hills, which were connected to the Biblical mountains such as Zion (the seat of Yahweh), Tabor (Transfiguration of Christ), the Mount of Olives (the beginning of the Passion of Christ) and Calvary (place of death)¹⁶. Therefore, a lot of sanctuaries were built in areas where hills and slopes could be found. Sometimes those hills were specially constructed, for instance in the case of Maria-Lanzenendorf (Lower Austria, 1700).

In areas where there were no hills, for example in German countries, calvaries were built on plains. The model which was most commonly used in those cases was called linear. Out of necessity the topographic connections with Jerusalem, especially those linked with the hills, were omitted. On the other hand, the location of all the other Passion elements, according to Andrychomiusz measures, was strictly observed. Thus, those linear complexes gained symbolic credibility.

During the history of calvary sanctuaries the different kinds of structures included were also changed. There were a lot of different constructions: starting from the pole chapels, through simple stone "houses for saints" with niches for the statues, then

open altar chapels, to pavilions (open and closed) and their more developed versions, which were given the shape of miniature temples¹⁷. The last ones could be entered by the pilgrims. Among those temples one was special. It was the Chapel of the Holy Sepulchre¹⁸, sometimes taking the shape of an artificial cave, thus referring to the grave in the rock belonging to Joseph of Arimathea in which Christ was buried. A form sketched by Bernhard von Breydenbach in his guide to the Holy Land was occasionally built over the grave. It was repeated later in many calvarias¹⁹. An original shape was also taken by imitations of mountains made of broken rocks. Sometimes those artificial hills were so huge that they contained all the stations²⁰, but more often they were limited to stone structures of several meters high. Those structures symbolized, for example, the Mountain of Temptation or Transfiguration (Tabor), behind which hid an inconspicuous chapel²¹.

One of the other elements located on the route of the calvary path were the so-called Holy Steps. They referred to the 28 steps of *Scala Santa*, along which Christ was led to face Pilate. According to a legend, they were brought in the year 326 from Jerusalem to Rome, where initially they led to the corridor of the Lateran Palace and were sheltered by a special roof. From 1589, they can be found in a building next to the Basilica of St. John, leading the pilgrims to the San Lorenzo chapel. At the end of the XVIIth century their copies began to appear in the Piedmont calvarias, among others in Sacro Monte di Varallo. The idea of copying the Holy Steps reached the territory of the Habsburg monarchy only at the end of the XVIIth century, when they were built in the Franciscan church in Vienna. At the beginning of the XVIIIth century they appeared in the Austrian calvaries, the most magnificent form obtaining in the sanctuary in Graz²².

Still, the most important element of a calvary was the main temple, initially founded on the central plan (Greek or polygonal cross). After the Council of Trent it was also founded on the Latin cross plan, which symbolically tied it to Christ. Another change in the layout of temples (not only in calvaries) occurred at the beginning of the XVIIth century, when the ellipse started to dominate.

¹⁵ These were: 1. The condemnation of Pilate, 2. The imposition of the Cross, 3. The first fall, 4. The meeting with the Mother, 5. The help of Simon from Cyrene, 6. The meeting with Saint Veronica, 7. The second fall at the Court Gate, 8. Crying women, 9. The third fall at the foot of the mountain, 10. Deprivation of the garments, 11. The fixing to the Cross, 12. Raising the Cross. In 1625, two more stations were added to Andrychomiusz' canon, namely 13. Removing from the Cross, 14. Placement to the grave. From: J. Chrzęszcowski, op. cit., p. 65.

¹⁶ Using sometimes places associated with earlier pagan hills worship.

¹⁷ A. Mitkowska, op. cit., s. 190.

¹⁸ In Austria, the oldest Chapel of the Holy Sepulchre was erected in 1639 in Hernalis. J. Chrzęszcowski, op. cit., p. 85.

¹⁹ Bernhard von Breydenbach, *Peregrinatio in terram sanctam*, Mainz 1486.

²⁰ An example is provided by the calvary in Maria-Lanzenendorf in Lower Austria, built between 1699–1701.

²¹ The latter can be found, among others, in Wambierzyce.

²² J. Chrzęszcowski, op. cit., s. 102.

Most of the chapels were filled with paintings and sculptures which symbolically represented events related to the Lord's Passion. However, some sculptural pieces of art connected with Passion occurred independently, devoid of architectural frameworks (for example Retz, 1726–1727), and the most popular theme among them was the Crucifixion Group.

The most intense development of the calvary movement occurred during the Counter-Reformation period. On one hand, they have become a tool of recatholicization, and on the other hand – a consequence, and at the same time a stimulator of the growth of common religiousness connected with the Lord's Passion²³. Complexes of this type became particularly popular in the Habsburg monarchy, and thus also in Silesia. Here, although less numerous than in Austria²⁴, they significantly exceeded the number of calvaries in other countries, including from the area of Poland at that time. Most probably it can be explained by the still strong in the XVIIth century Silesian Protestant community, which was subject to extensive activities encouraging conversion.

3. CALVARIAS IN SILESIA AND IN THE AREA OF THE FORMER KŁODZKO COUNTY

Starting from the seventies of the XVIIth century, in Silesia and Kłodzko County, a large, although today difficult to estimate precisely due to destruction, number of calvaries of different character and scale was constructed. Those calvary complexes were based on one of the two basic models previously developed in Europe: Sacro Monte (Góra Świętej Anny, Wambierzyce, Bardo) and linear (Krzyszów, Brzeg Dolny, Góra, Rudy, Trzebnica). They were created because of the initiative of religious congregations and private founders.

3.1. Sacro Monte Model

The most magnificent calvary complex in Silesia, set up in the Sacro Monte model, was established on **Góra Świętej Anny** (Saint Anna's Mountain), located in the area of today's Opolian Silesia. The turning point in its history was the takeover of the local church in 1655 by the Franciscan reformers. They belonged to the province of Lesser Poland. [Fig.1.]

²³ And related to it 'passionate spirituality' consisting of 'experiencing the Passion of the Lord in order to achieve moral perfection'. A. Radecki, op. cit., p. 68.

²⁴ J. Chrzęszczewski, op. cit.

Rising above the vast plains of the Opole region, the elevation, until the end of the XVIIIth century called Góra Chełm (the Chełm Mountain), was an appropriate place to build in a convent. It was constructed in 1656–1659 and was initially made of wood. The calvary was erected in the years 1700–1709, and the designer of the complex is considered to be Domenico Signo²⁵, an artist from an artistic family based in northern Lombardy. It was modelled on Zebrzydowska Calvary and its design combined the *Sacro Monte* pattern with respect for the Jerusalem measurements and the simultaneous consideration of the topography of the Holy City²⁶. The form of some chapels, for example the home of Herod, was also copied after the Zebrzydowska Calvary complex.

The calvary sanctuary was located on two hills belonging to the massif of St. Anna Mountain. The first one was called the Mount of Olives and the chapels of Prayer in Gethsemane and Judas' Betrayal were situated on it. The second hill, separated by a gorge (the Josaphat Valley) with a periodically drying stream (Cedron), served as Golgotha. A fairly steep path of the Lord's Passion led to the top. Along the path a group of chapels referring to the Jerusalem mountains of Moriah and Zion was set up. At the end of the path, near the Franciscan monastery²⁷, there was the temple of the Crucifixion and the Tomb of Christ. The whole complex consisted of 14 chapels located along the path of 1360 steps, corresponding to the measurements of Jerusalem by Andrychomiusz.

The natural advantages of this sanctuary include not only the dominance of the mountain visible from a distance of many kilometres, not only extensive views from the pilgrimage route to the countryside, but also the shape of the slope, which allowed the exhibition of outlines of individual chapels along the route. It is all perfectly reflected on an anonymous drawing coming from 1768. From 1862, the clarity of the sanctuary composition was additionally strengthened by alleys lined with trees (main-

²⁵ Domenico Signo (aka Signore;? –1714) builder and stucco worker. In the years 1691–1695 he supervised the reconstruction after the fire of the Pauline conventual church in Jasna Góra. More about the work of this family: Michał Wardzyński, *Francesco del Signore vel Signò, stiukator z początku XVIII wieku w Lesznie*, "Studia Wilanowskie" 2011, vol. 18, pp. 152–183.

²⁶ Zbigniew Bania, *Góra św. Anny – Jerozolima i Rzym Górnośląska*, [in:] J. Lubos-Kozieł, J. Gorzelik, J. Filipczyk, A. Lipnicki (ed.) *Pielgrzymowanie i sztuka. Góra Św. Anny i inne miejsca pielgrzymkowe na Śląsku*, Wrocław 2005, p. 51.

²⁷ The monks took over the care of the calvary only after the Prussian authorities forbade pilgrimages to go beyond the limits of Silesia in 1874.

ly lindens), which can be seen in the XIXth century engravings and numerous photographic and lithographic postcards. However, the main reason for planting the trees along the paths was to protect the pilgrims from the sun. Due to the growing number of pilgrims²⁸, these avenues have been given a multiple character and trees were planted in three, four, and even nine (!) rows, which we can see in front of the House of Mary. Unfortunately, this solution had also a negative side, cutting off the scenic connections with the surrounding landscape, so important in the first stage of shaping the calvary. The basic layout of the Passion Sanctuary was set before the end of the XVIIth century, as shown in the drawings dating back to the last years of that century. On those drawings we can see a centrally located Calvary Mountain with three crosses at the top²⁹, and seemingly chaotically arranged chapels on a tree-covered hill. In fact, they were carefully located along two paths climbing the hill, joined by various links. Two chapels were particularly visible: centrally located the chapel of the Crucifixion (from 1698–1699) and the Chapel of the Holy Sepulchre³⁰, at the base of the mountain, erected in 1683³¹.

The same trend was illustrated by the calvary created in the 1880s in **Wambierzyce**, located in the Kłodzko County [Fig. 2.] When establishing it, the earlier popularity of this small town as a place of Marian devotion was taken into account. In the 80s of the XVIIth century the founder of the town, the master at the nearby Ratna Daniel Paschasius von Osterberg, started to build a calvary.

The neighbouring hills accompanying the calvary mountain were also developed. Two Temples of Temptation were set on the north side, and on the southern side (Góra Nowa) – among others – the chapel of the Transfiguration on Mount Tabor (which is preserved until today) and the chapel of Giving the Ten Commandments at Mount Sinai³². All those four chapels imitate, thanks to their curtain structure of broken stones, rocky hills³³. From the initiative of von Osterberg extensive construction works were

also carried out in Wambierzyce³⁴. Their aim was to give that settlement a character similar to that of the real Jerusalem³⁵. Therefore, various elements were built, including numerous gates. As many as 16 (!)³⁶ of those were constructed, set up in different places, also at the entrances to the village. The nearby town of Nowa Góra, which was to symbolize Tabor, Horeb and Sinai³⁷, was also included in the area of the sanctuary.

The richness and diversity of the complex was controlled by skilfully combining two compositional variants. The first was derived from the oldest tradition of building each calvary sanctuary as a “new Jerusalem” included in the urban fabric and more or less conventionally separated from the outside world. The buildings in Wambierzyce were adapted to it, giving the town a character of a symbolic imitation of the Jerusalem architecture. Additionally, the river flowing through the valley was called the Kidron. Then, the rules applied in *Sacri Monti*³⁸ (with the effect of harmoniously merging the buildings into the surrounding landscape consisting of hills and forests) and of the Italian baroque gardens were used. Thus, it was possible to run the main compositional axis connecting the church of Wambierzyce with the chapel of Crucifixion and with Golgotha situated on the top. Along the same axis numerous chapels³⁹ were built on the hillside. We can see it very clearly in the above mentioned engravings from the end of the XVIIth century and from the first half of the XVIIIth century. Those engravings also show other landscape connections, and even some evidence of the integration of architectural forms and terrain (the silhouette of the church against the background of Szczeliniec Wielki).

²⁸ In 1874, 400,000 pilgrims came to the jubilee celebrations. Ibidem, p. 137.

²⁹ Set in 1681, and then repeatedly exchanged for new ones.

³⁰ A small hospital was built nearby in 1684–1685. Emanuel Zimmer, *Kurze Geschichte des Wallfahrtsortes Albendorf*, Wunschelburg 1926, p. 39.

³¹ Lucyna Drożdż, *Sanktuarium Matki Boskiej Wambierzyckiej Królowej Rodzin*, Wrocław 2013, p.90.

³² Artificial hills from Wambierzyce were modernized at the turn of the XVIIIth and XIXth century.

³³ They were most likely inspired by the Austrian calvaries, for example the ones in Maria-Lanzendorf and Hernalts.

³⁴ A lot of small buildings at the square in front of the church of Our Lady were constructed. The buildings were later sold or rented to merchants. It was supposed to revive the town and give it municipal air.

³⁵ Daniel Paschasius von Osterberg also built a lot of houses for merchants and other people willing to settle in Wambierzyce. On the square in front of the church some stalls were built for the pilgrims, too. As a result of these activities, 509 people came to live in Wambierzyce in 1695. E Zimmer, op. cit., pp. 40, 43, 45.

³⁶ To this day, 14 gates have been preserved in Wambierzyce, 7 of which correspond to the actual gates in the city walls of Jerusalem. The other Wambierzyce gates symbolize more important events in the life of Jesus and refer to the symbolism of the chapels.

³⁷ A. Mitkowska, op. cit., p. 94.

³⁸ Ibidem, s. 89.

³⁹ This system was changed only in the XIXth century, when the axis was reinforced with monumental stairs, at which chapels were placed in a compact, almost urban-like plan.

However, in the composition of the calvary in Wambierzyce the Jerusalem measures were not applied – perhaps deliberately. Instead, the emphasis was placed on obtaining the architectural and urban “atmosphere of the Holy City”⁴⁰.

The second important calvary complex of the former Kłodzko County, kept in the Sacro Monte type, was established in **Bardo**, not far away from Wambierzyce. Bardo is located in the Massif of the Bardzkie Mountains, closing from the north the Kłodzko Valley, at the most narrow place of the Nysa Kłodzka. The calvary complex was established on a steep hillside opposite the village dominated by the Marian sanctuary [Fig.3.]

The hill is lined with a dense network of steep roads and paths that cross the forest. They are pilgrims’ roads, along which chapels and Passion stations are located. First of them were erected in 1714–1727, but today only two still look similarly to the original ones. The other ones were created in the period from 1833 to 1839⁴¹. The baroque mountain chapel of the Blessed Virgin Mary, originating from 1617–1619, dominates over them. From this chapel there is a vast view of the Bardo, and further on the panorama of Kłodzka Valley⁴².

3.2. Linear model

In the plain Silesian areas the second main type of calvary was implemented. It was called the linear model. The most spectacular form of this type was established in **Krzeszów** (a village in the Kamienna Góra county). That calvary was created in the years 1672–1678⁴³. It was the realization of earlier plans of an abbot called Bernard Rosa. Those plans were prepared in 1661. However, in 1703 Rosa’s successor abbot Dominicus Geyer ordered the reconstruction of the whole complex. The reconstruction was finished in 1722 and consisted mainly of replacing

all the wooden chapels⁴⁴ with the brick ones⁴⁵ [Fig. 4.] Their construction, paintings and sculptures were commissioned to the local artists⁴⁶. In this way, 32 stations were associated with 23 chapels and one sculptural group. The complex was spread over an area of about 5 kilometres, in a consistent manner (except for minor deviations) with measures set by Andrychomiusz, though not respecting the directions he gave. It was enough, however, for the “New Jerusalem” in Krzeszów – as it was recognized – to *have a share in the sacrum of the original*⁴⁷ and to become extremely popular from the very beginning.

At the same time, a very unusual composition, as far as calvarias were concerned, was created. Due to its location on the plain, among meadows and fields, the calvary in Krzeszów was given a linear system. Individual stations were arranged along a 1.5 kilometre long road leading from the monastery to the west, to Bethlehem. It was hidden in the forest and located on the hillside of the Angel Mountain. The route back led further southward, crossing the stream called the Kidron and ending up behind the presbytery of the monastery church, in the cemetery⁴⁸. The natural topography made it impossible to set the calvary among the “Jerusalem” hills (Zion, Mount of Olives, Golgotha), which usually served as a symbolic and at the same time orientating function. In Krzeszów, such a role was assigned to the clearly arranged buildings in the landscape, while supporting pilgrims with a ‘guidebook’ written by abbot Rosa.

At the same time, on a nearby hill located east of the monastery abbot Rosa built the chapel of St. Anne (in 1686). To get there, pilgrims had to follow a pilgrimage route consisting of five pole chapels. Only three have survived to this day. They mark the places from which beautiful views can be seen, not only of the monastery in Krzeszów, but also of the Karkonosze Mountains.

⁴⁰ Ibidem, s. 209.

⁴¹ Ibidem, s. 209.

⁴² For the sake of completeness, let us add that in 1904, the foundation of the Rosary Route was initiated on the Łysa Mountain (from then on it was called the Rosary Mountain). Along the avenue of a length of 1740 meters, planted with limes and maples, 14 chapels were set up. From: <http://bardo.redemptor.pl/drozki-rozancowe.html> [access date: 18/10/2015].

⁴³ It was presented by: Nikolaus von Lutterotti, *Vom unbekanntem Grüssau*, Grüssau 1928; Dorota Kudera, *Krzeszów*, Piechowice 1995; A. Mitkowska, *op. cit.*, pp. 212–216; Andrzej Kozieł, *Kalwaria w Krzeszowie, opat Bernhard Rosa i „Krzeszowski modlitevník pasyjny”, czyli o tym, jak wyglądała pierwsza „Nowa Jerozolima” na Śląsku*, [in:] J. Lubos-Kozieł, J. Gorzelik, J. Filipczyk, A. Lipnicki (ed.), *Pielgrzymowanie i sztuka: Góra Świętej Anny i inne miejsca pielgrzymowania na Śląsku*, Wrocław 2005, pp. 357–370.

⁴⁴ The evidence is the wooden pavilion on the water in Bethlehem and the neighbouring station building V (the Olive Garden), called the ‘House of the Eremite’, shown in Ender’s drawing from 1810, dismantled in 1927. D. Kudera, *op. cit.*, p. 121.

⁴⁵ According to Kozieł, they have preserved their original location, as indicated by the so-called ‘A Krzeszów Passion Prayer Book’ designed for pilgrims, edited by Abbot Rosa and providing precise measures of distance between the chapels, corresponding in most cases to the numbers given by Andrychomiusz. [Bernard Rosa], *Schmerzhafter Lieb und Kreuz-Weg...*, Glatz 1682; A. Kozieł, *Kalwaria...*, p. 259.

⁴⁶ Their names are given by A. Kozieł, *Kalwaria...*, p. 358.

⁴⁷ Ibidem, p. 369.

⁴⁸ In the areas of the German language zones the calvarias were located in cemeteries, eg in Nuremberg (near the church of St. John).

On a flat plain with no expressive topographic accents another calvary was established. It was in **Brzeg Dolny** (near Wrocław). [Fig. 5.] It was planned along a straight road, on which architecturally identical chapels were constructed. It started near the corner of today's market square and led towards the chapel of St. Jadwiga (at that time still founded on the central plan and topped with a dome), erected in 1665-1666 by the owner and founder of the city, Georg Abraham von Dyhern, on the road leading to Wołów and Warzyn⁴⁹. Next to it there was a group of several house chapels (one of them has been preserved until today) and the Hermitage, in which the hermits who took care of the calvary lived. The whole complex is depicted on a Werner's drawing dating back to the middle of the XVIIIth century and illustrating Brzeg Dolny from a bird's eye view. In the left upper corner the Way of the Cross can be clearly seen. It was planned as being nearly 800 meters long (probably 1321 steps) and started from the gates indicated in the picture. It was a diagonal of a large quadrangle (similar to a rectangle) and planted with limes (ash trees are now also growing there). Probably also the other avenues defining the quadrangle, ash (currently Łąkowa Street) and maple (Jeruzolimska Street), were included in the calvary system. The total sum of the length of these four avenues is about 1.900 meters, which approximately corresponds to the length of the Way of Capture, which, according to Andrychomiusz, should be 3080 steps long.

In a similar relation to the town as in Brzeg Dolny there was a calvary in **Góra** (located near Leszno). Before the Thirty Years' War Góra had about 5,000 inhabitants, mainly Lutheran (4,000). After 1648 the Lutherans left in a large number, emigrating to Poland, which coincided with the beginning of intensive recatolisation of the city. The calvary of Góra is illustrated in two drawings by Werner. The first one shows the location of the calvary complex in relation to the city, which was shown in the scenic plan. The pilgrimage route (today Zielona street) can be seen. It leads from the municipal parish church of St. Katarzyna towards the church of Corpus Christi located in the north, rebuilt in the years 1690–1694, and then in 1705. The calvary was probably established at the same time as the church's reconstruction or a bit later. The whole complex was also briefly described by the artist: *Near the city there is the famous Mount of Olives or Góra Kalwaria with many grottos and figures of the passion of Jesus Christ,*

⁴⁹ Where the church serving Catholics from Brzeg Dolny was located.

*also a nice church of Corpus Christi of our God and Savior next to the hermitage...*⁵⁰ The transformation of the calvary, which at the end of the XIXth century was limited to the cemetery area, probably had a connection with the construction of a huge sugar factory near the cemetery in 1889⁵¹. From that time, the old calvary road has been transformed into a walking path along the forest.

Let us add here that linking of cemeteries with calvary chapels, so characteristic for the German language zone, is not an isolated concept in the case of Góra. The chapels were usually limited to three, constituting the so-called The church of the Holy Sepulchre (the Chapel of the Holy Cross, the Chapel of the Sepulchre and the Chapel of the Anointing). Other examples can be found in Krzeszów, Potępa, Głogówek and Żagan. The latter, with its Chapel of the Sepulchre, which was inspired by the one in Görlitz, dates back to the end of the XVIth century.

4. SUMMARY

The group presented above is only a part of all the calvary complexes in Silesia and the area of the Kłodzko County established from the end of the XVIIth century to the middle of the XIXth century. There were probably more of them, as evidenced by the remains of individual elements (of the Holy Steps – for example in **Sośnica**, or of chapels) which are still places of worship. The ones that were presented in this article were usually integrated with the natural landscape (mostly hills covered with trees). They were connected with the folk tradition, in which mountains were treated as an object and place of worship, whereas forests were perceived as sacred groves. The properties of the *Sacri Monti* from Piedmont, with their topographical references to Jerusalem, were also used where conditions allowed. References were also made to the development of compositional axes developed in the Italian baroque gardens, while simultaneously opening the calvaries to the surrounding landscape and consciously determining scenic connections. In the absence of the above-mentioned topographical values, but primarily to strengthen the Jerusalem appeals,

⁵⁰ *Unweit der Stadt ist der berühmte Oelberg oder Calvari Berg mit vielen Grotten und Figuren des Leide Christi Jesu, ein feines Kirchel zum Fron Leichnam unser Herren undt Hailand nebst einer Eremitage.* Friedrich Bernhard Werner, *Topographia seu Compendium Silesiae. Pars V [...]*, [MS] (University Library in Wrocław, Manuscripts Department, file IVF 113b vol.3), p. 192.

⁵¹ It was closed in 2006. Since then it has been abandoned and is falling into disrepair.

the composing of calvarias included standards developed in similar types of complexes established in German countries, in plain areas. In order to authenticate compliance with the Jerusalem prototype, the layout of this type of roads was most often subjected to measures of Andrychomiusz. The Silesian example is provided – apart from the discussed ones – also by the calvary complex in **Rudy**, where in the past the calvary route surrounded the Cistercian monastery. It is shown in a drawing by F.B. Werner originating from the middle of the XVIIIth century.

Andrychomiusz' model was also useful in establishing calvarias located outside cities. The calvary in **Brzeg Dolny** seem to be a special case, as it had an influence on the planning (using regular alleys) of the area located northwest of the Market Square. In addition to providing spiritual experiences for pilgrims, the complex gradually began to play a recreational role, becoming over time a generally accessible public space with walking alleys and meadows cut by narrow streams. At this point, it is also worth to mention the foundation of a calvary in 1734 by the abbess of the Trzebnica monastery Zofia Korycińska. The complex was located in the nearby **Bukowy Las** close to Trzebnica and was accompanied by a hermitage and the grotto of Our Lady of Lourdes. In the XIXth century, the forest, and in time also the calvary route, were included in the area of a spa park. Today, as in the case of the aforementioned, in view of the weakening of calvarias' religious meaning, their location, landscape and functional connections make them more and more attractive destinations for walking and hiking.

LITERATURA

1. Adrichem Ch.K. van, 1584, *Teatrum Terre Sanctae et Biblicarum Historiarum cum tabulis geographis aere expressis*, Coloniae Agrippinae.
2. Alessi G., 1565–1569, *Libro dei Misteri*, [b.m.].
3. Bania Z., 2005, Góra św. Anny – Jerozolima i Rzym Górnego Śląska, w: J. Lubos-Kozieł, J. Gorzelik, J. Filipczyk, A. Lipnicki (red.) *Pielgrzymowanie i sztuka. Góra Św. Anny i inne miejsca pielgrzymkowe na Śląsku*, Wrocław.
4. Breydenbach B. von, 1486, *Peregrinatio in terram sanctam*, Mainz.
5. Brzezowski W., Jagiełło M., 2017, *Ogrody na Śląsku. Cz. 2. Barok*, Wrocław.
6. Chrzęszczewski J., 2014, *Kalwarie austriackie XVII i XVIII w.*, praca doktorska wykonana pod kier. prof. Anny Mitkowskiej, Politechnika Krakowska, Kraków.
7. Drożdż L., 2013, *Sanktuarium Matki Bożej Wambierzyckiej Królowej Rodzin*, Wrocław.
8. Kopec J.J., 2000, Kalwaria, w: E. Gigilewicz (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin.
9. Kozieł A., 2005, Kalwaria w Krzeszowie, opat Bernhard Rosa i „Krzeszowski modlitewnik pasyjny”, czyli o tym, jak wyglądała pierwsza „Nowa Jerozolima” na Śląsku, w: J. Lubos-Kozieł, J. Gorzelik, J. Filipczyk, A. Lipnicki (red.), *Pielgrzymowanie i sztuka: Góra Świętej Anny i inne miejsca pielgrzymowania na Śląsku*, Wrocław.
10. Kudera D., 1995, *Krzeszów*, Piechowice.
11. Lemper E.-H., 1965, *Kaplica Świętego Krzyża i Święty Grób w Görlitz. Przyczynek do symboliki architektury i ikonologii późnego średniowiecza*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, t. 3.
12. Lutterotti N. von, 1928, *Vom unbekanntem Grüssau*, Grüssau.
13. Mitkowska A., 2003, *Polskie kalwarie*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
14. Radecki ks. A., 2006, *Aspekt pasyjnej pobożności ludowej na przykładzie dawnych i współczesnych kalwarii w Archidiecezji Wrocławskiej i Diecezji Świdnickiej*, praca doktorska wykonana pod kierunkiem ks. bpa. Prof. Andrzeja Siemienińskiego, [mps], Papieski Fakultet Teologiczny we Wrocławiu.
15. [Rosa B.], 1682, *Schmerzhaffter Lieb und Kreutz-Weg...*, Glatz.
16. Wardzyński M., 2011, *Francesco del Signore vel Signò, stiukator z początku XVIII wieku w Lesznie*, „Studia Wilanowskie”, t. 18.
17. Zimmer E., 1926, *Kurze Geschichte des Wallfahrtsortes Albendorf*, Wünschelburg.
18. <http://bardo.redemptor.pl/drozki-rozancowe.htm>, dostęp/access 2017-09-10
19. http://cordobapedia.wikanda.es/wiki/San_%C3%81lvador_de_C%C3%B3rdoba, dostęp/access 2017-09-10